

TÓTH DEZSŐ

BAJZA JÓZSEF*

A Bajzáról szóló megemlékezések nem véletlenül kezdődnek annak latolgatásával, vajjon milyen jellegűek érdemei, az okok, melyek miatt számontartjuk emlékét, idézzük munkásságát. Nem mintha nehéz volna választani szépírói és kritikai, közéleti, irodalompolitikai tevékenysége között. Korában népszerű lírája jelentős ugyan, novelláinak stílusa csiszolt, gördülékeny, mégis tevékenységének másik, rá jellemzőbb és jelentősebb hányada örökítette meg nevét. De éppen munkásságának ezt a részét nehéz röviden és megnyugtatóan értékelni. Van benne valami, természetesen történeti és nem személyes értelemben vett sajátos, egyedülálló, nem tudjuk egykönnyen kihez hasonlítani. Az irodalmi kritika és közélet embere volt kétségtelenül, de messze Kazinczy után és jóval Gyulain innét. Miben áll ez a sajátos jelleg, mi volt Bajza történeti szerepe, helye a magyar irodalomban, — vetődik fel elsőnek a kérdés. Végleges választ persze egy ünnepi megemlékezés keretében erre nem adhatunk, legfeljebb néhány, a kérdéssel kapcsolatos gondolatot szeretnénk felvetni.

Az elmaradt feudális Magyarország történelmi válasza a francia forradalomra, mint tudjuk, nem bontakozhatott ki a politikai cselekvés, a politikai mozgalmak útján, a polgári és népi erők gyöngesége miatt szükségképpen tolódott át az irodalom, a nyelvújítás síkjára. Bessenyeinél más színezésben, mint később Kazinczynál, de az irodalom, a nyelvművelés mintegy a politika hordozója volt, s ennek megfelelően az irodalmi, kritikai polémiai, a prozódiai, nyelvújítási és nyelvészeti harcok a politikai haladás és maradás megütkezésének voltak fórumai. Bajza bizonyos értelemben *utódja* a felvilágosodás és nyelvújítás nagy irodalomszervezőinek, és programadóinak, polémiai fejlettebb irodalmi viszonyok közt folytatói a korábbi pöröknek. Az alapvető különbség azonban az, hogy Bajza korában éppen megváltozóban van, illetve a 40-es években megváltozik az irodalom és politika egymáshoz való viszonya. Bajza történeti jelentőségét, tevékenységének sajátos jellegét főleg az adja meg, hogy az ő életműve tükrözi és segíti világosan azt a történelmi fordulatot, amikor az irodalom nem egyedüli hordozója többé a haladásnak, mikor az irodalom e bizonyos értelemben politikát helyettesítő szerepe kezd megszűnni, mert születőben van már maga a politikai élet. A reformkor, főleg a 40-es évek elejétől már a politikai cselekvés korszaka. Mit jelent ez történetileg? Egyrészt azt, hogy Bajza az utolsó, aki még irodalomról szólva elsősorban politikáz, sőt ő sem folytathatja ezt a politiko-kritikai tevékenységét mindvégig. Nagy irodalmi pörei a 30-as évek elejére esnek, amikor a politikai élet kibontakozóban volt, de politikai tartalommal egyre inkább átítatott irodalmi, közéleti tevékenysége az Athenaeum megszűnésével a 40-es évek elején véget ér. Éppen akkor, mikor kibontakozik Kossuth fellépése nyomán a pártok harcát, politikai sajtót megteremtő igazi politikai élet. Bajza akkor történetírói munkásságával, akadémiai beszédével, az Ellenőr, majd 48-ban Kossuth Hírlapja szerkesztésével kifejezetten politikai pályára lép, azt mondhatnók, kiderül róla, hogy igazán eddig is politikus volt, csak ezt a politikát eddig az irodalmi közélet területén művelte.

Az, hogy Bajza az utolsó, aki még elsősorban az irodalmi közélet frontján viszi előre a társadalmi haladást (és persze az irodalmat is) egyszersmind azt is je-

* A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1954 február 22-ülésén elmondott megemlékezés.

lenti, hogy ő az, aki az irodalom keretei közt a legerősebben politizál. Bajza a politika nagy irányító eszméinek polgárjogot vívott ki az irodalom területén, az írói republikáért folytatott harcával az irodalmi életet a társadalmi életnek, nemzeti köztudatnak szerves részévé, a politikai kibontakozás közvetlen segítőjévé avatta, szét szaggatva ezzel egyszersmind bontakozó irodalmi közéletünk feudális béklyóit is. Mindezzel együtt járt, hogy nála a felvilágosodás már nem felismerés, nem a kultúrprogramm alapja, hanem operatív harci eszköz, vitagyakorlat, továbbá, hogy míg az irodalom korábbi harcai nagy jelentőségük ellenére is, szűk közönség előtt zajlottak le, addig Bajza mint vitázó és mint szerkesztő, természetesen a megnövekedett irodalmi lehetőségek alapján, kiszélesítette és nevelte, egyáltalán megteremtette az irodalmi közvéleményt. Ahhoz, hogy a személyes élmények Petőfi költészetében majd közüggé válhassanak, ahhoz először magát az irodalmat kellett közüggé tenni. Bajzánál megváltozik az irodalomszervezés jellege is. Míg eddig az irodalmi élet a szalonok, körök, személyes kapcsolatok láncán épült csupán, Bajza irodalom-szervező tevékenysége már a reformkor nagy intézményeihez, az Akadémiához, a Nemzeti Színházhoz is kapcsolódik, s olyan eszközökkel rendelkezik, mint a majd modern értelemben vett sajtó és így tovább. A madártávlati kép elaprózása helyett azonban lássuk inkább közelről magát Bajza életművét.

I.

Bajza pályája a nyilvánosság előtt mint lírikusé indul meg a 20-as évek elején, de ennek a lírának hangütéséből, tartalmából, a költő Bajza magatartásából semmit sem következtethetünk arra az elméletileg tájékozott, kritikus ítéletű fiatal emberre, aki 1828-ban az Epigramma teoriájával fellép és rövidesen teljes fegyverzetben vívja meg első és sok tekintetben legnagyobb jelentőségű harcát. Erre az időre, a fiatal Bajza hivatástudatának kialakulására, öntudatlan harcrakészülődésének idejére Toldyhoz írt kötetremenő levelei derítenek fényt. Ugyanakkor ezek a levelek megvilágítják a fiatal Bajza lírájának eszmei gyökereit is. Ezek a levelek is egyfajta szentimentális, idegen tájakra, nem egyszer halálba vágyódó, a líráéval rokon életérzésről tanúskodnak, de arról is vallanak, ami a lírai kifejezés küszöbén még nem tudott túllépni: ennek az életérzésnek társadalmi geneziséről. A sok bolyongás-önemésztő tétlenség, természetimádat, embergyűlölet és halálvágy hangulatainak társadalmi gyökerei itt, e levelek segítségével kitapinthatók. A fiatal Bajzát, mikor a természet csodálatos összhangjával szemben az »emberi világra« tekint, elfogja a halálvágy: »mely nagy változás, mely nagy diszharmonia — kiált fel — annyira, hogy az élet elveszti minden kellemeit s az ember méltán eseng a halálért«. (VI:122)¹ Amit ő a maga diákállapotáról mond, általánosítható s maga is szinte az egész emberi életre érvényes általánosítással fogalmazza meg: »egyikünk sem mehet önarakva, minden nyomon utunkba vág valami, s mi kénytelenek vagyunk azon valaminek fejét hajtani, s úgy lépni amint ő akarja. Libertas humana?! A bohóknak legnagyobbika volt, kinek fejében ezen idea legelőször születhetnék«. (VI:88.) Ez a »valami«, amit ő sem tud megnevezni, végső soron maga a feudális légkör, amelynek fojtó levegőjét a pesti életet megismert s most Pozsonyban vagy Orosziban hányódó Bajza kétszeresen érzi. Ez a valami szánta őt katonának s mikor ezt kikerülte, ez kényszerítette őt a ius patrium tanulására »amelyet kisgyermekként kell memorizálni, különben lehetetlen tudni«. Ez ejti kétségbe apja halála után, mikor a család anyagilag tönkremegy, s kezdetét veszi a keserű testvéri huzavona, amelynek végén mindössze 300 hold jut Bajza kezére. Az 1825-ös országgyűlés elején ujjongó fiatalembert ez taszítja a társadalmi politikai családás legmélyére: »azt kérdés barátom, mint élek? Nem élek én, hanem csak vezetélok, mint a növények. Minden érzés nélkül lenni nem térszen élni. Ah ez a Diéta! Ez igen sokat ártott

¹ Kötet és lapszám itt és a továbbiakban: *Bajza József összegyűjtött munkái*. Harmadik bővített kiadás. Életrajzi bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Badics Ferenc. Hat kötet, Budapest, 1899—1901.

nekem. Bárcsak ne jöttem volna el. Azok a sok szép, nagy képzetek, melyeket én magamnak hazámról s nemzetemről csináltam, s melyek bennem annyi szép nagy hevületeknek ingerei voltak, mind-mind összeomlottak» (VI : 175) írja egy félévre azután, hogy a lelkesedő elragadtatás hangján számolt be Széchenyi akadémia-alapító gesztusáról. Korántsem valami sajátos, Bajza-féle, veleszületett melankóliáról van tehát itt szó, amit Péterfy tanulmánya² óta oly következetesen emleget a Bajza-irodalom, s amelyet ugyanúgy Bajza 49-utáni lírájának előköltészetévé tettek, mint ahogy a fiatal Vörösmarty azonos gyökerű pesszimizmusától húztak mások egyenes vonalat az Előszóig, vagy a Vén cigányig. De — és ez a másik, még fontosabb vallomása e leveleknek — a pesszimista életérzés már most, a fiatal Bajzára sem jellemző teljes egészében. Közélettel, irodalommal, politikával szemben nem csupán érzelmi síkon megjelenő antipátiái, hanem tudatos kritikai állásfoglalásai vannak, s nem egy olyan kérdést érint, nem egy olyan jellemvonása csillan meg, amelyek később kibontakozva a bajzai életművet és karaktert jelentik. Mélyen elégedetlen kulturális állapotainkkal, gúnyos ingerültséggel ír szülőföldjének nemeseiről, akik az Auróra neologizmusa miatt »túrhetetlenül és szertelenül macaskodnak» (VI : 21.). Néhány valóban harmadrangú történelmi munka olvasása közben kijelenti: »botránkozásig uralkodik íróinknak nagyobb felekezetében a teoriátlanság» (VI : 23.); észreveszi a »literatúránkat elborító lelketlen sereget», s helyteleníti Toldy szándékát, hogy német lapba akar írni recenziót: »a mi literátorainknak van szükségük a tanításra, ezt eszközözd. Bárcsak azt látnám már, hogy munkáink nem külföldi nyelven és helyen ítéltetnek meg többé, midőn ok nincs rá» (VI : 38.) vetődik fel Bajzában a kérdés kapcsán a hazai kritika szükségességének gondolata. S az irodalomkritikai, erkölcsi érzéknek ugyanilyen oktató agitatív formában adja tanújelét, mikor figyelmezteti Toldyt: »valahányszor ítélni kell munkádról, akkor soha nem vagy nekem barátom, hanem idegen» (VI : 46.). Mikor viszont Toldy az ő híre-tudta nélkül önkényes változtatásokkal közölteti verseit, elvi alapon, felháborodva utasítja vissza az eljárást: »egy nemzetnek a literatúrája nem gyermekjáték, hogy abból kényünk szerint, amikor tetszik, tréfát űzhessünk. Tisztelni kell a publikumot, mert érdemi, hogy tiszteltesék... Továbbá tisztelni kell az író és szeretni kell az ő szabadságát» (VI : 124). S Trattner önkényeskedései miatt panaszkodó barátjának kijelenti azt is, hogy ő inkább nem adná ki munkáját, hogysen diktátornak ismerjen el valakit — »ily megátalkodott republikánus vagyok én» — teszi hozzá. Ugyanilyen dacos dobantással vágja oda, hogy a nádor »ha százszor fogja tiltani is az ujitást, én leszek a legelső, ki reá nem hallgatok». — S hogy ez az irodalmi-kulturális republikanizmus milyen eszmékben, politikai magatartásban gyökerezdik, arra jellemző, hogy Toldyt Pozsonyból egy politikai összeesküvésről értesíti, (VI : 33) hogy a tiltott Historia Revolutionumból Rákóczi kiáltványát másolja ki barátjának, (VI : 105) hogy a klérusról, kinyilatkoztatásról is teljesen felvilágosult nézetei vannak. »A papi ármányok mindig aktivitásban voltak, mióta a világ áll és sok nevezetes dolgot tettek, mindég ők kormányozták a népeket indirekte és tudták a világot kények szerint fülén fogva hurcolni, vajjon tehát a sötét századokban nem koholhatnak-e egy bibliát jövődő alapjául az ő hatalmuknak?» — veti fel Toldynak, aki azzal gyanúsítja, hogy hisz a kinyilatkoztatásban, holott mint írja ez még »gyermek logikus koromban is neveltség volt már előttem» (VI : 35—36). Nem csoda, ha kijelenti, hogy »Voltaireknek kellene támadni köztünk, kik a kultúrában való resolútióra szemünket nyitogatják s bennünket ahhoz jó előre szoktatnának» (VI : 106). Maga is nemcsak Lessingje, Voltaire-e is volt a magyar kultúrának, új körülmények között alkalmazója a felvilágosodásnak, s hogy az 1825-ös országgyűlés kompromisszumára sem csupán hangulati elkeseredéssel, hanem demokratizmusára jellemző konkrét politikai bírálattal reagál, arról egy bátyjához írt levele tanuskodik: »mindeddig az mondatott az egész országgyűlés lefolyása alatt, hogy az adózónép földhöz-ragadt szegény, a teher nagy mely nyakában van... ámde szépen könnyítettek rajta most, midőn a contributiót egész négy millió conventionális pénzre felemelték! Honnét

² Bajza József 1821—1828. *Budapesti Szemle*, 1882. 321. 1.

fizeti ezt meg az a szegény paraszt, akinek semmije nincs, ha az 1812-ben határozottatott 5 millió bankót nem tudta kifizetni? Nincs mód benne, végtére felzendül ez a nép ily rettentő elnyomások alatt, mely nemcsak a természeti igazság, de minden józan emberiség ellen is van. Azonban ezeket nem lehet csudálni, azt tudva, hogy egy-kettőt kivéve... az ember van itt az országgyűlésen, amely mindig csak az udvar kívánságait protegálja, mert mindenik csak önhasznát keresi és hivatalokra igyekszik magának utat csinálni. Az egész Dieta nem ér egy papézt, az elejét nagy tüzzel vitték, azt gondoltuk, hogy minden reformáltatni és a legjobb lábra fog tételni s ime most látszik mily hamar ellobbant a szalmatűz» (VI : 402).

Mindezt nem azért mondtuk el, mintha Bajzából néhány kiragadott levéldidézlet alapján politikust akarnánk kreálni, mégcsak a leveleire jellemző pesszimista hangulat uralkodó jellegét sem akarjuk kétségbe vonni, de csak így érthetjük meg a későbbi, közéleti Bajzát s épp e levelezésben érthetjük szinte tetten, hogyan kapcsolódik később kibontakozó életműve a magyar felvilágosodás ideológiai és kultúrpolitikai hagyományaihoz és a jelen politikai harcainhoz. Nemkülönböztetve az is világos, hogy lírája és napi gondolkodása közti szakadás már itt megvan. Mindezek a haladó ideológiai tartalmak nem képesek még áttörni a kötött forma tartalmi konvenciókat is őrző ellenállását. Erre később kerül sor, amikor e hűssá és vérré vált, harcokban megpróbált vélemények egyöntetű világnézetévé kovácsolódnak : a tartalommal együtt felbomlanak ekkor az almanach líra megoldásbeli konvenciói is.

II.

Első tanulmánya, az Epigramma teóriája, 1828-ban a Tudományos Gyűjteményben jelent meg. A közel ötíves munka terjedelme egymagában jelzi Bajza nagyraszántságát, esztétikai, filozófiai felkészültségét, tudományos lelkiismeretességét. Mégis a felvetett témához szorosan fűződő, legnagyobb részt Lessing és Herder nyomán inkább összeállított, mintsem megalkotott anyag sok tekintetben vitatható, módszerében kissé aprólékos, túlzottan kategorizálni igyekvő³. Igazi értéke nem is az epigrammáról közvetlenül kifejtettekben van, hanem bizonyos irodalompolitikai nézetek és állásfoglalás érvényre juttatásában. Maga Bajza a tanulmány elvi indokolását nem esztétikai-poétikai területről, hanem az irodalmi közélet területéről veszi, s éppen ez az indokolás és az anyag tárgyalásán szüntelenül átütő közvetlen társadalmi szándék az, ami teszem Berzsenyi dolgozataitól az Epigramma teóriáját megkülönbözteti. Fejtegetéseinek célja, írja Bajza, nem az, »hogy az epigrammát valami nagyobbá tegyék, mint ami valósággal... az inkább céljok, hogy költőink látván, mily sokra kelljen ily parányi körben is ügyelniök... studiumra önként vonassanak« (V : 74). Az epigramma teóriája nem az epigramma-írás területén meglévő, hanem a magyar irodalom egészét jellemző teóriátlanság ellen szól. Bajza ezzel a figyelmeztető kijelentésével, — és ez elsősorban a jellemző — nemcsak az írók, költők felé, hanem az olvasóközönség felé fordult. Vitázik azokkal a nézetekkel, melyek azt hangoztatják, hogy »mi olvasók mi célra tépelődjünk a műtélők transzcendentális vizsgálataikkal, holott azok nekünk sem hasznosak, sem irva nincsenek? Mi pedig — felel a kérdésre — éppen az ellenkezőjét véljük«. Az olvasók közül »Némely nem tudja felfogni a költő célját, más a jót fonakul értvén tévedések közé merül s hol virágok voltak, mérget lelt s elveszté magát velök, a legnagyobb rész pedig csak mulatni tudta ott, hol a tanulás leggazdagabb forrásai buzogtak« (IV : 9—10). Bajza végső soron magából a közönségből indult ki, az írók közti teóriátlanság legsúlyosabb következményét is az irodalmi élet vetületében mérte fel, mondván, hogy ilyen elméleti tájékozatlanság miatt »nem csodálhatjuk, ha olvasóink a poétai művektől idegenkedni kezdenek«. Ugyanakkor emellett a közönségből kiinduló kritikai álláspont mellett magát a közönséget is nevelni — a bajzai életmű sajátos dialektikája, — lényegében a modern kritika kötelező tövénye. Hogy mennyire egy eleven, lélekző, emberekből álló irodalmi élet jegyében fogantak eszté-

³ Patai József: *Bajza és Lessing Egy. Phil. Közl.* 1908.

tikai ítéletei is, arra misem jellemzőbb, minthogy a Thewrewk-féle epigrammákkal kapcsolatban súlyosan elítéli az elburjánzó mitologizálást, éppen az olvasókra, pontosabban a már nem nemesi, nem klasszikus műveltségű közönség polgári igényeire való hivatkozással. Maga a véleményeket, ellenvéleményeket idéző, velük vitatkozó agitatív stílus — különösen a bevezető és kritikai részben — ugyancsak e közönség szüntelen és elvi számontartásának vetülete.

De a sors nem tanulmányírásra, elméleti munkák gyarapítására szánta, pályája éppen fordított irányú, mint Kőlcseyé, aki kritikákkal indult, és tanulmányokkal folytatta, aki kritikái visszhangjától lényegében még meghátrált. Bajza elméleti munkával indul, de annak kritikái állásfoglalásáért helytállva tovább viszi a harcot. »Éreztem, hogy teóriai vizsgálataim sokakat fognak fejemre lázítani« mondja előre s gyanúja nem volt alaptalan. Az a Szentmiklóssy, akinek Bajza éppen az önképzés hiányát vetette szemére, rövidesen »cáfolta és igazította« Bajzát hibás érvekkel, s ami még jellemzőbb, 15 éves írói öntudatában sértve, személyeskedő fordulatokkal. Így született Bajza első vitairata Az epigramma teóriája, ügyében. Mi ennek a folyamatnak lényege? Az, hogy teóriákat írni lehet, de alkalmazni nem, hogy az írók éretlenek erkölcsileg, felkészületlenek tudományosan az elvi vitákra vagy a kritika elfogadásra. Annyit jelent mindez, hogy nincs meg a légköre, polgárjoga a műbírálatnak, azt személyes sértésnek veszik és személyeskedő éllel verik vissza, magyarul, hogy a műbírálatokból kritikai élet helyett pör Jesz, polémia — irodalmi életünk polgárosodásának e jellegzetes átmeneti és éppen a kritikának utat készítő műfaja.

Hogy pörről, pörökről beszélünk, az irodalmunk fejlettségi állapotára vet csak fényt, de nem vet árnyat Bajza megnyilatkozásainak elvi jellegére. Pörei mind szerveződő, feudális béklyóiból kibontakozó irodalmi életünk egy-egy gyakorlati, de éppen Bajza által elvi jelentőségükben megragadott kérdése körül és nem személyek körül forogtak. Mindannyiszor a polgári demokratikus irodalmi morálnak egyengetnek utat, megfogalmazzák és elismertetik a forrásban, erjedésben lévő irodalmi közélet új jelenségeit és törvényeit és kíméletlenül összezúznak irodalmi életünk e nagy átalakulásának korszakában mindent, ami arégit képviseli a bontakozó újjal szemben. A lexikon-pör elvileg azt a követelést foglalja magában, hogy az irodalom becsületesen szolgálja a közönséget. Bajza a fejletlen, könnyen hívó, ahogy ő mondja »homályból most fejlődő polgárokat« védte a »felületes tudománnyal« szemben a »himpellér kezek által« készült, »áltudomány« terjesztő üzleti vállalkozástól. A pör a kiadóknak a közönséggel szemben; becsületre kényszerítése volt, és elvileg az irodalmi hitel kérdése körül forgott. A Pyrker-pörben, amelyben Kazinczy arisztokratizmusa és kozmopolitizmusa került összeütközésbe az új nemzedék hazafias irodalom-értelmezésével és demokratizmusával, Bajza csak támogatta az első vonalban harcoló Toldyt. De Horvát Istvánnal, a feudális történetírás kolosszusává teljes fegyverzetben kel harcba, s az ámokfutó, régiség-bálványozó, a feudális uralkodó osztály illúzióin fogant történetírással a »hypotézisek etymologico-historicus Codexével« a Rajzolatokkal az oknyomozó polgári történettudomány elvi követelését állítja szembe. Az Auróra-pörről Bajza maga mondja, hogy az »tanulságul szolgálанд azon magyar író kollégáimnak, kik a munkák eladásában még nem eléggé tapasztaltak«, s valóban a hivatássá és üzletté váló irodalom egy gyakorlati törvényét, a szerzői jog elvét tisztázza és fogalmazza meg, az írói respublica, legalább viszonylagos anyagi és szellemi függetlenségének e zálogáért vív harcot a kiadói nyereségvággyal és annak szolgálatába állott áltekingtelőkkel szemben.

Ezeknek az egyenkénti ütközeteknek közös jellemzője ugyanakkor a tekintélyi elvi az irodalmi érdemekre, vagy társadalmi előjogokra hivatkozó tekintélyi elv megsemmisítése. Kazinczy, Horvát István, a nagy jutalom megosztásával kapcsolatos vitában Kisfaludy Sándor nemzedéki előnye és fölénye bukik el, s ezzel együtt az arisztokrata pártfogókra vagy tetemes birtokra támaszkodó irodalmi élet⁴; Dessewffy ellen itt Feleletében pedig Petőfi előtt, ha nem is a politikai, de az írói respublica megteremtéséért folytatott harc során a

⁴ A magyar sajtó 250 éve. Budapest, 1954. 51. 1.

feudális előjogokra a legnagyobb csapást méri. Függetleníti az irodalmat a nemesi kegyúr patronálástól, a mecenási mindenbe beleavatkozástól, mítsemtudástól, a polihisztóri dilettantizmustól, függetlenséget és egyenlőséget teremt az irodalom világában, ahol »nemes vagy báró, gróf vagy herceg... egyforma jussal bír«, ahol »nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőséget«. A felvilágosodás ideológiája, amelynek Bessenyei szórta el magvait, s amellyel két író-generáció csak elszigetelten és elméletileg élhetett, itt ért *közvetlen* társadalmi ható és alakító erővé. Berzsenyi elméleti felismerése »az ész az isten, mely minket vezet« itt válik harci jelszóvá és gyilkos vitagyakorlattá. Az észreokra hivatkozásnak demokratikus polgári tartalma miatt volna, mint Bajza mondja »vakság kívánni, hogy ő (Dessewffy) még okoknak is engedjen ! Hiszen ez ellenkeznék az ő ideája szerint a magyar nemesi cardinális praerogatívákkal !«

Nemcsak a tekintélyi elv ellen, ugyanakkor egy másik fronton, a pénz a kiadói nyeregségvágy hatalma, nemzetileg is megalázó önkénye ellen is harcolt Bajza. Szembeszállt a »merkantilis« célokkal az »olvasók meghódítására készített csellemmel«, magyarul a hitvány dolgok reklamírozásával. Az Auróra-pör kapcsán sem csupán az írói tulajdonjogot védi meg, de tiszta jogérzékkel a felháborodás hangján sorolja fel Károlyi szerződészegéseit, hogy a megállapított papírnál rosszabbat használ, a kikötött metszeteket gyengébb művészekkel készítteti, a kötetést olcsón és silányan oldja meg : mennyi apró, az egész irodalmi életnek mégis mennyi fontos feltétele ! S harcol e pörökben a kontárság, beképzeltség és készületlenség, az áltekinélyek s az olyan ostoba elvek ellen, hogy mindenki csak abban bírálhat, amiben alkotott, kigúnyolja a citátumokkal való hadakozás avult módszerét, s a feudális irodalom számtalan csodabogarát — mindannyiszor, »a természet legfelségesebb ajándéka« — az ész nevében.

Ami azonban a legfontosabb, ezt a harcot nem a maga, hanem a közönség nevében vívja. Nem mintha a közönségnek olyan határozott, kialakult véleménye lett volna a kérdésekről, koránt sem, de Bajza éppen azáltal neveli a közönséget, hogy feltételezve, előlegezve a publikumnak ezt a tájékozottságot, az ő nevében vív, őt idézi, vele érvel és rá hivatkozik, s éppen ezzel neveli, érdekeltté teszi magát a közönséget is. Ez a közönség nevében szólás nem is valamilyen elvszerűen leszögezett álláspont, sokkal inkább egy szemléletmód, magatartás, mondhatnánk stílussá vált hivatástudat. Nemcsak arról van szó, hogy például a lexikonpörben eleve a közönséget védi, hanem a közönség szüntelen, a vitastílus jellegét megadó szemelőt tartásáról : »most az olvasó nem azt kérdi többé, ki ítélte meg... hanem azt, hogy ítélte meg, micsoda okokból és principiumok szerint« a lexikont, oktatja Döbrenteit. »Én a Figyelmeztetést nem az urak számára, hanem a publikumnak írtam, s az elolvasta« — vág vissza nemtörődömséget mimelő ellenfeleinek. Amikor azzal gyanúsítják, hogy maga is lexikont akar kiadni, s csak »bosszúból s önhaszon« miatt támad, a maga sérelmét és védelmét a közönségével egygyé kapcsolja, mondván, hogy ellenfelei megtanulhatták volna »hogy egy tekintetre méltó olvasó publikumot hazug költeményekkel megjátszani illetlen, alacsony tiszteletlenség, és nem szabad« és így tovább. Vitáinak alapállása a kérdések közvélemény felől való megfogása, beállítása, vitáinak szerves módszere az »opinio publica« szüntelen tanúul idézése. S ez egyben az adott konkrét kérdések elvi síkra emelésének módszere is, amennyiben így iktatja a személyek közé a nyilvánosságot — magát a nyilvános közvéleményt is teremtve és alakítva ezáltal. Bajza érdeme, hogy az országban többé nemcsak természéről és országgyűléséről, hanem tudva, tudatlan az irodalom elvi kérdéseiről is folyt szó. Nem véletlen, hogy a lexikon-pör vitáirait különnyomatokban jelenteti meg és terjeszti a fővárosban. Figyelmeztetésének hatásáról is ezért írja boldogan Toldynak : »micsoda lármát csinál ezen kis jráska itt a két városban«, hogy »minden felé a kávéházakban és tracteurökben beszéltek és disputáltak felőle«. »S már két hete, hogy publikumunk elébe jött, és még mindig tárgya a beszédnek«. S ezen az alapon hiszi, hogy a lexikon-pörnek »végkép elhatározó befolyása lesz a magyar literaturára« (VI : 321.).

Vitastílusát is ez a nyilvánosság erejére támaszkodó és mozgósító szándék, valamint egy hallatlan demokratikus öntudat, ellenfeleinek teljes megsemmisítési szándéka jellemzik. Bizonyos, hogy Pázmány óta ilyen vitatkozója nem volt közéletünknek, s hogy stílusa indulatkeltő erejében, szenvedélyes fűtöttségében és tiszta logikájában a publicisztika terén Adyig szinte páratlanul áll. Milyen gúnyos lejtést tud adni válaszában az »Úr, drága Döbrentei úr« — szólam szüntelen közbeiktatásával s micsoda legyintéssel tudja az ellenfél érveire »az apróságokra« odavetni: »transmittó«, milyen gúnyos fohászokkal tud az ég felé fordulni, s máskor, hogy tud vátesként süvölteni: »Jaj akkor a magyar irodalmának, jaj az ész kulturájának egész egyetemleg, ha felette mágnási kény diktátorkodik, ha az igazság őszinte szavát hatalomszó harsoghatja le«, (szinte a Török Áfium Zrinyije jut eszünkbe). Nem véletlen, hogy a fiatal Möriczot is Bajza stílusa ragadta meg legjobban⁵.

De honnan Bajzában e hihetetlen öntudat és magabiztosság, mi az, ami végsősoron irányítja ítélőképességét, melyek végső szempontjai, min alapszik elvi biztonsága? Kétségtelen, hogy társadalmi-politikai tisztánlátásán és tudatosságán. Bajza nagyon jól látja, hogy ezekben az ütközetekben nem csupán az irodalomról van szó »a haladás elve az, — mondja Horvát Istvánnak, — miként az új iskola rendíthetetlenül elvének vall, az új iskola, melyhez nemcsak nyelvi vagy literátori, hanem általában minden haladás barátai tartoznak« (IV : 337). E nagy perek időben Széchenyi országot-mozgató, gúnyos, kritikus előítéletromboló működésével esnek egybe. Erre az időszakra, a 30-as évek első felére igaz az, amit a Nemzeti Társalkodó 1836-ban írt: »Bajza a literatúrában az, ami gróf Széchenyi a politikai pályán«⁶. Jellemző, hogy egy helyen a hízelgő kritikát is Széchenyi szavaival bélyegzi meg, Bajza látta, hogy itt »iskolák«, frontok állnak egymással szemben, amelyek nem szakadnak meg az irodalom, hanem folytatódnak a politika területén. Toldy is — ő ugyan aggodalmasan, — de mégis fölismeri Bajza harcának ezt a társadalmi politikai jelentőségét. A Dessewffynek adott Felelettel kapcsolatban írja: »... nem tulajdonítok az írtóztató válasznak nagyobb súlyt a valónál ha állítom, hogy az oly harcot kezdett meg, mely a polgári téren sajnos folytatásra ad példát és ösztönt, tudniillik a felső rendek makacs-kodó ellenzéke által gyuanyaggal saturált légkör csak a szikrát várta«. Bajza azonban ilyen aggodalmak iránt érzéketlen volt. Sőt »nekem még egy másik pöröm is lesz nemsokára, írja Toldynak 1830 március 1-én, gróf Széchenyinek Hitele kijött, igen interessáns munka, de sokat fog megharagítani, mert tele van sarcasmusokkal« (IV : 571.), — akár Bajza periratai, gondoljuk hozzá, s akár a maga-szította vitákban, ugyanolyan harcrakészen fogadkozik: »aki a Hitelre haragudni fog, az ellenem is mind felzudul. Nem véletlen, hogy a Kritika Lapokban, amelynek mellékleteként jelentek meg a »lexikoni per« Dessewffyhez szóló észrevételei, Dessewffyt egyben, mint a Taglatat szerzőjét is bírálja, mert könyve »széles és haszonvehetetlen, parlag és sovány, mint a kecskeméti homoksíkok«. Bajza *történelmileg* volt tudatában a magyar társadalom, a magyar irodalom helyzetének, s érvei ítélete nem egyszer kifejezetten ebből a tiszta *kortudatból* táplálkoznak, tudatosítva is egyszersmind a kor átmeneti alakuló, fejlődő jellegét. »Az a kor már elmúlt hála az egeknek nálunk is; midőn az írók egymásnak csak bólogattak«, érvel egy helyen, másutt Horvát Istvánt nyugtatja meg, hogy »sujtogatásai« »sem nagy publikumot, sem nagy dicsőséget« nem fognak szerezni »időszakunkban, mely a *haladás időszaka*«. Döbrentei »álmait is azon észrevétellel zavarja meg, hogy most a XIX. században élünk«; a Muzáron szerkesztésének bírálatakor is egy élő, alakuló olvasóközönséget tart szem előtt, amelynek, »nagyobb serege, mint tudjuk esztétikai tárgyokban... még csak járni tanuló gyermek, s ha azt akarjuk, hogy járni jól is és minél hamarabb megtanuljon, kezén kell előbb vezetni« (IV : 161). A »lexikoni-perben« ugyancsak a »homályból« most fejlődő polgárokat védi az áltudomány ellen.

⁵ Bajza nagy polémái. 1828—1831. Válogatott irodalmi tanulmányok, Budapest, 1952.

⁶ Idézi Szűcsi: 152. l.

Bajza harcosságának, elvi szilárdságának gyökeréig értünk ezzel el. Bajza pártossága harcos és következetes irodalompolitikai álláspontja abban gyökerezett, hogy az irodalmat az egész társadalmi élet szerves részének tekintette, s hogy éppen ezért az irodalmat is a társadalmi-politikai haladás folyamatában, mint mozgó, változó alakuló jelenséget tudta vizsgálni, s ítéleteit a régi és új kiélezett szembeállításával alakította ki. Innen állításai, megnyilatkozásai mélyén az a hallatlan hit és hivatástudat, a meggyőződés szuggesztív ereje, az elavult iránti gyilkos indulat, s minden, még törekény újnak ápoló, segítő számontartása és szeretete.

III.

Bajza a Kritikai Lapok Vezérszavában kitűzte a célt: »kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos«. Azonban már magából az ál-Goetheket, ál-Schillereket emlegető, szolgálai csúszás, bálványozás és kontárság ellen fogadkozó, »pártok szellemét« ébresztő Vezérszóból nyilvánvaló volt, hogy nem lehetett még itt szó igazi műbírálatról. A Kritikai Lapok jelentősége elsősorban nem is rossz és jelentéktelen munkákkal foglalkozó bírálataiban, hanem abban van, hogy e nagy pörök forumává, ahogy Kölcsey nevezte: »csatapiaccá« lett.

1836 végén megszűnt az Auróra és a Kritikai Lapok, s megkezdődött az Athenaeum kora, Bajza irodalmi közéleti pályájának második, az elsőtől jellegben, feladatban, szerepben eltérő szakasza. Milyen irányú volt ez a fejlődés, illetve eltolódás? Mindenekelőtt Bajza továbbhaladt a publicitás biztosításának területén. Már 1834-ben a Kritikai Lapokban alapos elemzés alá vette a Szemere alatt hanyatlani kezdett Muzáriónt, s elemzését azzal a követeleléssel zárta, hogy a szerkesztő »ügyekezék elvek és systema szerint« dolgozni. Maga a téma-felvetés, egy folyóirat megbírálása és az elvszerű szerkesztés követelése mutatja, Bajza mennyire felismerte a folyóiratoknak »a szellemi közlekedés léghajójának« — ahogyan ő nevezte — jelentőségét. 1835-ben Széchenyi eszméit szolgáló politikai napilap alapítására tesz maga is kísérletet, az engedélyt azonban éppen szabadelvű nézetei miatt nem kaphatta meg. Ilyen előzmények után alakítja át az évi zsebkönyvet hetenként háromszor megjelenő folyóirattá, a szabálytalan időközökben megjelenő Kritikai Lapokat hetilappá. A másik vonás, hogy megváltozik polémiáinak jellege. A Vörösmarty-Bajza-Toldy triumvirátus az Akadémia, Nemzeti Színház, az Athenaeum kézbentartásával monopóliumhelyzetbe jutott. Bajza most már sokszor, mint irodalomszervező áll a kintrekedtek, vagy nagyobbra törők támadásainak keresztútjében s e támadások mögött nem egyszer pénz és álláskérdés, vagy lapkonkurrencia áll. Nem is annyira nagy útközeteket vív, mint inkább szüntelen és részben kénytelen csatározásokat folytat. Fontos azonban, hogy e csatározások egyre inkább és egyre nyiltabban közvetlen politikai jelleget öltenek. Legádázabb ellenfele, a kormánytámogatást élvező Hirnök, amelynek aulikus, konzervatív, trónra és oltárra felesküdt szerkesztője Orosz, a tehetséges és anyagilag kiszolgáltatót Csatód szerzi meg céljainak, később pedig a reakciós Csaplovicsot uszítja az Athenaeumnak. Támadja őt a klerikális Sion, szembe kerül a Dessewffy Aurél szerkesztette konzervatív Világgal, a Kelet Népe vita során Vörösmarty Kossuth-párti cikkének közlésével a hajdan fegyvertárs Jelenkorral, az arisztokráciával szemben »hunyaszkodó és rimányos« hangja miatt bíralt Honderével és tovább folytathatnánk. A politika a viták anyagán szemlátomást átüt, s Bajza érdeme, hogy velük, s egyáltalán az Athenaeum haladó szellemű szerkesztésével éppen a 36-os országgyűlést követő politikai nyomás idején már nemcsak az irodalmi, hanem bizonyos mértékben a politikai élet szervezője is, és előkészítője Kossuth Pesti Hirlapjának. A harmadik és az irodalom számára közvetlenül fontos jellemzője e szakasznak azonban az, hogy a nagy útkészítő pörök után még mindig ugyan csatározások keretében, de megindul, életrekel a folyamatos és állandó kritika, s nem egy elvi vitapont körül a lapok között maga a kritikai élet. Az Athenaeum Játékszini krónikája és Lapszemléje Bajza tevékenységének közvetlen területe, már elsősorban nem pörforum,

a történelmi hangsúly itt már elsősorban magán a kritikai gyakorlaton van. Bajza azonban nem magában a bírálatban válik ki, nem bírálataival megteremtője kritikai életünknek. Az 1841-től meginduló Lapszemle főleg a líra területét kivéve, többnyire helyes, mégis szükségképpen elnagyolt bírálatokat enged csak meg, színibírálatait elemzésben, dramaturgiai, költői izlésben Vörösmarty bírálatai felülmúlják. Színibírálatai, dramaturgiai vitái és szüntelen csatározásai abból a szempontból nyernek inkább jelentőséget, hogy magának a pörök nyomán kialakult kritikai életnek normáit fogalmazzák meg, viszik be az írói és olvasói köztudatba. Bajza itt már mintegy maga felidézte szellemmel viaskodik. Ő, aki valóságga megteremtette az irodalom kérdéseinek a nyilvánosságot, a kritikai élet feltételét, most már arra figyelmeztet: »a nyilvánosság maga, tanulságos ideák s nézetek terjesztése nélkül, ha még négszer oly nyilvánosság leend is« (V : 61) nem hozhat eredményt. Míg a pörök a kritikai nyilvánosság megteremtéséért, egyáltalán a kritika jogosultságának elfogadtatásáért folytak, itt már a kritika mennyiségi növekedésével, avatatlan gyakorlásával kapcsolatban a színvonal, a tartalom, az elvi jelleg követelése lép előtérbe. A kritika hatalmas fegyver, s illetéktelenek, felelőtlenek kezébe kerülve, öncélú »hatalomszóvá« fetisizálódhat, az újdonsülteknek a mindenhatóság illuzióját adhatja, s adta is. Hazucha a Budai színészeket »mániásoknak«, »széltől zugó és gőztől keringő fejűeknek« nevezi, az egész társaságot rosszabbnak tartja a »felbőszült gulyánál« s kijelenti, hogy felhagy a kritikával, mert a színészek nem követik tanácsait. Megható, hogy a keménytollú, kíméletlen Bajza, hogyan figyelmeztet válaszában azokra a nehézségekre, amelyekkel a színészeknek szüntelenül küszködniök kell, s a kritika elemi követelményévé teszi, hogy annak »multhatatlanul kötelessége mindenkor a körülményeket is figyelembe venni«. Ezáltal a kritikát látszólagos szuverenitásból alárendeli a hazafias segítő szándéknak, visszakapcsolja rendeltetési helyére: a művészet, a társadalom szolgálatába. A »méltalom« a célhoz vivő szándék« a hazafiúság pártos, segítő követelményeinek felállításával mai bontakozó szocialista realista irodalmunk kritikájának is példát mutat (V : 9).

Szembeszáll a szavakkal való megbélyegzés módszerével, a »hatalom szó« kritikájával: »magukban a szavakban nincs cáfoló erő, bármilyen erők legyenek is ezek szavak néha, hanem csak a dolgokban és értelemben, melyet a szavak kifejeznek«. A kritika motíválásának, a tartalmi érvelésnek ez a nála állandó megkövetelése mai kritikánknak és irodalomtörténetírásunknak is szól, amelyek nem egyszer érdemben kifejtetlen hatalomszavakkal — »ez narodnyik«, »ez szociáldemokrata«, »ez dekadens«, stb. kifejezésekkel bélyegeznek nem annyira meg, mint inkább le ellenséges nézeteket. Ő, aki polémiáiban ellenfeleit személy szerint is méltán megtáncoltatta, a kritikánál már a mű és a személy elválasztását tartja szükségesnek. Megjelenik nála az író védelmének motívuma. Kioktatja a Rajzolatok bírálóit, hogy a kritikus, aki javítani akar, aki a szerzőt a maga álláspontjának akarja megnyerni az azon »ne gyakorol-gassa elmességét« »öntsük ki haragunkat . . . a bukott műre, de szerzőjét, Istenért ! ne bánt-suk, . . . nehogy írónk elvonuljanak a pályától, hol a koszu oly kétes . . .« védi máskor egy bukott darab szerzőjét (V : 340) és így tovább : Bajza már nem morális előítéletekkel harcol a kritikáért, hanem magával a kritikával vitatkozik, a kritikai élet belső törvényeinek és moráljának megteremtéséért.

De bírálatai, különösen dramaturgiai vitái és színibírálatai érdemben is jelentősek. Egyáltalán a Pesti Magyar Színház felépítésétől Bajza tevékenységének súlypontja a színügy, amelynek felvirágoztatásáért hallatlan áldozatokat hozott. Először 1837 júliusától 1838 januárjáig, később 1847 júniusától 1848 májusáig volt a színház igazgatója. Pontosabban »pénztárnoka, gazdája, rendezője, cancellistája, tisztartója, díszítője, ruhagondviselője, egyszóval sclávj« ahogy Csátónak írja (VI : 430). Közben végig vívja az operaháborút, amelynek során személyes becsületét is kikezdi, s megírja nagyjelentőségű Szózatát a Pesti Magyar Színház ügyében. Ennek a hallatlan energiát felőrlő évtizedes harcnak a színház alapvető megszerzése mellett kettős jelentősége volt. Egyrészt az ő harca, elsősorban a Szózat

elgondolásai nyomán a megyei patronátus alatt álló színház országossá, nemzetivé lett,ikerült a választmány hatásköréből, melynek tagjai, mint Bajza írja »jó falusi gazdák, vagy egyes spekulánsok, derék tábla- vagy szolgabírák, főjegyzők, vagy alispánok, de színház-igazgatásához annyit értenek, mint én a bonctantudományhoz« (V : 100), és legalább is elvileg egy felelős, de szakértő és szabadkezet kapott igazgató irányítása alá került. Másrészt elvi jelentőségű és tanulságú az opera-háború, melyben Bajza az idegen operakultusszal szemben a színház nemzeti jellegét jobban biztosító drámai színjátszás mellett foglalt állást. Hogy a színház nemzeti ügy, eddig is tudott és emlegetett dolog volt, de Bajza volt az, aki ebből színigazgatási gyakorlatot, és ami még fontosabb, esztétikai elvet csinált. »Nekünk mindent alá kell vetnünk ezen fő eszmének : nemzetiség, mindent, így a művészetet is ennek gyarapítására használunk«. Ezen az alapon száll szembe az idegen operakultusszal, egyszersmind leleplezve azokat, akik »hazafiutlanságukat művészszeretetükkel palástolják« (V : 72), akiknek a magasabb színvonal ürügyén »ubi bene, ibi patria«, egyszóval az öncélú esztétikát és kozmopolitákat. Nem igaz, hogy ő az operával általában száll szembe, szinibírálataiban nem egy operaelőadásról elismerően, zeneszeretettel szól és nagyon is világosan felismerte az opera nemzeti jelentőségét. »Nem állítom, hogy zeneművészet általában, s különösen az operai ne fejezhessen ki nemzeti érzelmeket, sőt ellenkezőleg azt hiszem, hogy operák által fog idővel nemzeti zenénk kifejlődni« — írja a Szózatban, — s későbbi vitái során is ismételtelen elhatárolja az operaellenességet az idegen operakultusz-ellenességtől. De talán legfontosabb, hogy Bajza e harc során nem csupán a színügy és művészet nemzeti érdekeknek történő alárendeléséért harcolt, hanem megfogalmazza ennek az intézménykérdésnek esztétikai oldalát, nevezetesen eljut a művészetek nemzeti jellegének felismeréséig és követeléséig. »Mi oka, teszi fel a kérdést, hogy nálunk a Rákóczi indulójának nagyobb hatása van a közönségre, mint Bellini bármely áriájának? Szébb-e ezen induló, művészibb és szabályszerűbb-mint Bellini művei? ezt alig mernénk állítani ! Az ok másban nem lehet, mint a nemzeti sajtóságban, melyet ezen induló kifejez ... Napjainkban minden nemzet nagy figyelmet kezd fordítani a nemzeti sajátosságokra táncban, zenében, poesisben, egyedül nálunk vannak bölcsek, vagy túlfinomodott majmok, vagy nevetséges kozmopoliták, kik erre megvetőleg tekintenek« (V : 117). Jellemző, hogy itt még a Szózatban, ez az elv nem fő érv, csak jegyzetbe szorult eszmeftutatás. 1846-ban, Nemzetiség és nyelv című akadémiai beszédének lesz ez egyik vezérgondolata.

Bajzát színigazgatói tevékenysége tette, ha nem is nagy, de avatott, hozzáértő, főleg a színészi munkára reflektáló színikritikussá, akinek a bírálati a még kezdő, hagyományt nélkülöző területen Vörösmarty bírálati mellett úttörő jelentőségűek. Dramaturgiai és logikai leckéiben Goethe nyomán, s kritikai gyakorlatában aprólékos gondnal foglalkozik a színpadi beszéddel, harcol az éneklés, a vers öncélú ritmizálása ellen, helyesen jelöli ki a középutat a versritmus érzékeltetése és a logikai tagolás közt, egyformán követelve, hogy »színészeink tanuljanak metrikát valahára«, s ugyanakkor »igyekezzenek behatolni a szava landó költemény értelmébe« (V : 34). Ajánlja színészeinknek, gyakorolják a hangos olvasást üldözi az egyéni beszédhibákat és a tájszólást, mert hiszen a »színész nem egyes hely, táv- vagy megye, hanem az ország és nemzet gyönyörködtetésére játszik«, ugyanakkor parasztszerepekben meghagyja a tájnyelv jogosultságát. Szüntelenül követeli a tiszta, érthető beszédet, s a mindig tartalomhoz, »műfaj, karakter, helyzet, indulat, kor, nem«-hez igazodó, változó deklamációt.—

Számontartója a színészi mozgásnak, tanítja a színészeket járni, ülni aprólékos utasításokat, észrevételeket tesz kéz- és fejtartásra, arcmimikára, a színésznek a színpadon való mozgására, nem egyszer a rendezői munka kérdéseit érintve, s gyakran a néző, nem egyszer a »karzat derék népe« gyakorlati észrevételei alapján. Ilyen természetű tanácsaiban is, mint mindig, a tartalomra van tekintettel. Meghajlást és közelhajlást, mimikát és kéztartást a társadalmi ranglétra, a helyzet tartalmi jelentése szerint minősít, az érzelmkifejező moz-

gások kritikájánál is helyzetből, jellemből, az érzelmi állapot fokából indul ki. Éppen ezért bírálatai sohasem általánosak, hanem személyhez, alkalomhoz szólnak, konkrétan motiváltak. Küzd a színészi munka gyermekbetegségei a szinpad förtelmes Hárpyája», a szerep nem tudása és az ebből következő improvizálás ellen, ismételten foglalkozik a hiúsági alapon öltözködő színészekkel, akik »a művészetet typus és karakter nélküli kacérkodásra, ruhaprodukciónvá a lacsonyítják« le. Szóvá teszi a tapsvadászatot, tanítja a színészeket a kritika mérlegelésére és elfogadására és figyelmezteti őket: »akarát kell a tehetség mellé és fegyelem és tanulás ... örök, szakadatlan, nem csüggedő szorgalom«. Ugyanakkor harcol a színészek megbecsüléséért, önművelésük lehetőségeinek biztosításáért, szabadidejükért, ellene van az agyonjátszatásnak. Színházi szabályzatát is, a szükséges fegyelmezési törekvés mellett a színészi munka segítségének szelleme hatja át.

Bajza dramaturgiai munkái a színjátszásnak főleg ezekkel a kérdéseivel foglalkoznak, de nemkevésbé fontos ezekben a francia drám hegemoniájáért folyó harca a híg német romantikával szemben. Már a Regényköltészetéről szóló tanulmányában úgy véli, hogy »nemzeti karakterünk ártalmára van« »a léleknek a legveszedelmesebb betegsége« »a német érzélgés«. Most a német drámáról mondja, hogy azok a nézőt »német érzélgéshez« a színészeket »hamis páthosz és hibás recitációkhoz szoktatják« (V: 29), amelyek »hosszadalmasan korholódó tudós értekezésekkel« vannak terhelve, »melyeket a való élet minden este megcáfol, sőt kinevet a színházban«, melyekben »a sok tudományoktól nem látni az életet, a csupa teoriától a praxist, mert csak »valljuk meg, tudományt étellel összekapcsolni, oly mesterség, melyet nem a német írók találtak fel«. Eötvössel — korábbi gúnyos megdicsőítőjével — most egy fronton harcol a francia drámai litteratura mellett, s ha nem is az esztétikai és politikai tudatosság olyan fokán, de nagyjából ugyanazokkal az érvekkel, s Eötvöstől eltérően kiélezetten a »könnyekben áradó német drámával« és »sörszagú vígjátékokkal« szemben. Henszlmannal folytatott vitájában, de színibírálataiban is a közönség állásfoglalására hivatkozva a francia dráma hatásosságát, lebilincselő cselekményességét hangsúlyozza egészen addig a tévedésig, hogy a cselekményt a jellemnek elé helyezi, szétválasztva a két összetartozót. Míg a német drámát antirealizmus miatt ítéli el, a franciát a realizmus jussán igazolja: »szeretem őket, mert életet ábrázolnak oly híven és valóan, hogy a hallgató ismert személyeket vél látni és hallani« (V: 176). Emellett Eötvösével párhuzamos érv, hogy a francia drámákat »ciklöcsi íranyukért« »józan ész javalta tanaiért« becsüli, mert bennük »a vétek egész mezeitelenségében van ugyan felmutatva, de egyszermind pellengére is téve úgy, hogy mindenkinek meg kell azt utálnia«. Hogy ezalatt voltaképpen mit értett Bajza, kitűnik abból, ahogy pl. Raupach Királylány, mint koldusnő c. drámájának támad s abban a német dráma feudális erkölcsiségét állítja kiméretlen pellengérré (V: 268). Ebben a harcban ha nem is mindig Bajza érveinek, de alapvető állásfoglalásának igaza volt. A francia romantikus dráma minden túlzása ellenére aktivitásával, lázadó szenvedélyességével, cselekményességével magasabbrendű és demokratikusabb jelenség volt a színház világában, mint a német dráma, nem beszélve arról, ami Henszlmannak fájt, hogy t. i. a nemzet azért hajlamos a francia drámák megkedvelésére, mert állandó célzások esnek bennük a »szabadelműsége«.⁷ S ugyanakkor ne felejtsük el, nálunk a cselekményesség, színi hatás különös súllyal esett latba. Ez nálunk — Bajza tanít rá — több volt mint pusztá dramaturgiai kérdés, ez a Nemzeti Színház látogatottságának, fennmaradásának, egy szélesebb drámakultúra kialakításának kérdése volt, amelyben a nemzeti dráma megszülethetett, mint ahogy a francia romantikus dráma ténylegesen inspirálta Szigligetit, Czákót, Telekit.

⁷ V. ö. *A magyar dramaturgia haladó hagyományai*, Budapest, 1953. Bajza Józsefről szóló jegyzetével. 342. l.

Az életrajzi adatok tekintetében Szücsi József *Bajza életrajzára* (Budapest, 1914.) támaszkodom. — Bajza egész pályája megítélésében több szempontot adott Négyessy László *Bajza József emlékezete* c. akadémiai emlékbeszéde, *Budapesti Szemle*, 1905.

De Bajza érveinek jórésze, pl. a francia dráma realizmusának első pillanatra kissé meglepő érve is érthetővé, sőt igazgá válik, ha a valóságtól reakciós irányba elrugaszkodott német dráma szentimentalizmusával szemben harcoló érvként vetjük latba. Tegyük még ehhez hozzá, hogy Bajza korántsem volt kritikátlan magasztalója a francia drámának, látja hibáit is, hogy »jellemzéseik néha felületes kézzel vannak téve«, hogy »némi tulságoktól nem mentek« s a Játékszini krónikában legalább annyi francia romantikus drámát bírál, mint ahányat méltat. Bonyolítja a helyzetet, hogy Henszlmann a francia drámát többek közt úgy is támadta, hogy a sikertelen Shakespeare-előadásokat is a francia drámakultusz rovására írta. A vitában ezzel szinte elkerülhetetlenné vált a látszat, hogy Bajza a francia drámát Shakespeare ellenében is propagálja, holott ez a dolog lényegét tekintve nem áll. Amikor Bajza válaszában elmondja kifogásait Shakespeare ellen, hogy tudniillik »nagy költő, de nem magyar költő« hogy, Anglia nem Magyarország s végtére az emberiség több mint kétszáz évvel korosabb Shakespeare idejénél« stb. (V : 163) — ez inkább rossz dialektika, mintsem Shakespeare-ellenesség. Annyi igaz, hogy Bajza kissé klasszicizáló, arisztokratikus ízlése nem mindenütt bírta el Shakespeare erős realizmusát, a III. Richárddal kapcsolatos megjegyzései legalább is ezt sejtetik. Azonban nem erről volt szó. Nem igaz az a vád, hogy az Athenaeum Shakespeare-ellenes lett volna, hiszen itt jelent meg Egressy tanulmánya Coriolánról és Hamletről, vagy gondoljunk Vörösmarty Shakespeare iránti lelkesedésére, de mindenekelőtt Bajza itt megjelent bírálataira, amelyek mindegyikében a legnagyobb tisztelet és elismerés hangján szól Shakespeare-ről. Bajza éppen Shakespeare nagysága miatt fogadja fenntartásokkal a Shakespeare-előadásokat, amelyek a hazai közönség és színház drámakultúrájának fogyatékosága következtében alacsony színvonalúak és sikertelenek. Ugyanakkor a magyar művészet fejlődése érdekében maga is kijelenti, hogy »igen kívánatos volna Shakespeare műveit nálunk is megkedveltetni, meghonosítani« (V : 295), a Shakespeare-előadásokat maga is színpadi ünneppé szeretné tenni. Bajza nem Shakespeareat becsülte le, hanem nagyon is világosan látta a magyar színpad és közönség teherbíró képességét.

Drámabírálatai kapcsán még egy elvi kérdés merül fel, nevezetesen, hogy ezekben szüntelenül felbukkan az »anyagi világ« a mindennapiság országának« a »természetnek« — és a »művészi világ«, a »művészi szép«, a »magnemesített természet« szembeállítására és pedig az utóbbi javára. A dramaturgiai és logikai leckékben bőven kifejti Goethe nyomán ezt az elméletet, amelynek idealista terminológiája egyformán lehetővé teszi, hogy benne a naturalizmus elleni állásfoglalást, vagy valami antirealista arisztokratikus művészi álláspontot sejtünk. A gyakorlatban azonban Bajza a természet és művészet szembeállításával legfőképpen a naturalizmus ellen, a művészi színjátszásért küzdött. »A természet szolgai utánzása kizárja az idealizálást és a művészetet a mindennapiság körébe vonja« mondja egyik bírálatában (V : 224). Másutt egy francia történelmi rémdráma borzalmaival kapcsolatban tesz különbséget a dokumentumok és a művészet igazságai közt, mondván : »nem mindent hiszünk el színműfónak, mit a történet író oklevelekkel bebizonyít, vagy bebizonyíthat« (V : 274). Ismét más bírálatban : »a színpadon nem meztelen valóságot, hanem az élet művészi megmagnemesített képeit kell visszatükrözni« (V : 298). Dramaturgiájában, a természet ilyen helyes értelmű »magnemesítésének« elve nem elsősorban esztétikájának idealizmusa miatt, hanem nagyon is érthetően azért kap hangsúlyt, mert vele a még sokban provinciális ízléshez igazodó, nyersen hatásvadászó játékmódot igyekezett kulturáltabbá tenni.

IV.

Az Athenaeum azonban s vele együtt a Játékszini krónika 1843-ban megszűnt. A 40-es évek magyar közéletének tükre, összefogója és irányítója már csak modern napilap, s nem az átmeneti típusú Athenaeum lehetett. Az Athenaeum megszűnésének okát maga Bajza mondja meg, az utolsó pillanatban is a maliciozus találgatásokra vágva vissza : »az Athenaeumnak előfizetők tekintetében csak a politika ártott, egyéb semmi«, a »Pesti Hirlap

csábítá magához az olvasókat» »s általában a politikai ébredés, mely ébredésnek, teszi hozzá Bajza, *senki sem örvendett őszintébben, mint mi*«. Nem üres fordulat volt ez a megjegyzés. Hiba volna, ha az Athenaeum megszűntetésében, egyáltalán Bajza nyilvános irodalompolitikai szereplésének megszakadásában félelmet, a 40-es évek második felének irodalmi politikai radikálizálódásától való meghátrálást látnánk. Nem eszméivel, csupán tevékenységének területével hagyott fel. Erről tanuskodik ezidőben előtérbe került történetírói munkássága, fordításai és kompilációi, melyek témaválasztásukban, forrásaik megválasztásában híven tükrözik demokratikus, liberális történelemszemléletét, fellángosultságát, antiklerikálizmusát, s melyek közvetlenül szolgálták a 40-es évek második felének politikai erjedését. 1846-ban a reformkori fordulat évében születik Bajza egyik legragyogóbb politikai írása, a nemzetiségről és nyelvről mondott akadémiai beszéde, amely politikai tisztánlátása, függetlenségi szelleme, hazafias páthosza, a nemzeti sajátosságról elmondott fejtegetései miatt ebbe az előadásba nem férő külön elemzést kívánna. Az Ellenzéki Kör is őt bízta meg az Ellenőr szerkesztésével: egyszóval nem politikai meghátrálásról, ellenkezőleg, egy kibontakozó politikai pályáról van itt szó.

Most, a 40-es évek közepén éri el lírája is tetőpontját. Bajza költészete érdekes probléma. Kazinczy és Kölcsey s nyomukban a német Matthisson, Höltly, Salis inspirációkon nevelődött. Lírája valóságos iskolát teremtett, a kor kisebbkaliberű költőinek majd mind-egyikéről elmondhatjuk, hogy Bajza modorában kezdett írni, dalai közül számosat megzenésítettek s a városi közönség szalonvilága szívesen énekelte őket. Mindenestre nem árt hangsúlyozni, hogy ami lírájából utánzóinál és sokban utánzóin keresztül népszerűvé vált, azt hangban, tematikában, eszmeileg maga Bajza saját költői fejlődésében jóval meghaladta, hogy az almanach-jelleg, szobalíra-jelleg, amit már az iskolában éppen az ő költészetével kapcsolatban tanultunk meg, korántsem jellemző költészetének egészére, hogy Bajza lírája modorban és eszmeileg követi a reformkor társadalmi átalakulásának nagy változásait. (Nem kétséges emellett természetesen, hogy habár költészetének csúcsát nem is ebben a jellegzetes szeráfi költészetben éri el, mégis lírájának egészére ennek hangütése jellemző.) 1822 és 1825 közt roppant nagy gondnal alakított verseiben jóformán semmi szemléletes, tárgyi elem nincs, ami helyhez, időhöz, konkrét élményhez kötne a verset. Sem a kor, sem az egyén valósága nem üt át a nyelvileg és hangulatilag erősen általánosított sorokon. A levelek kapcsán elemzett pesszimista életérzés élményszegénysége lehet talán e mögött. Maga Bajza is erről vall, amikor ezt írja: »valókat eddig én még soha nem tudék festeni, nálam minden álmodozás, kigondolás a legszorosabb értelemben vett költemény«. Az 1825-ös országgyűlés lelkesedése hoz először, ha nem is modorbeli változást, de tematikai bővülést. A vidám, tetterős, hazafias motívumok beszövéseivel a Főti dal felé mutató Boréneke, a Száműzött honszerelmének vallomása, a Mohács emlékéit idéző Andalgás, a Kazinczyt magasztaló epigramma a nemzeti ellenállás ihletét mutatják. A mozgalom visszaesésének idején egészen 1832-ig, ez nagyjából Vörösmarty fejlődésének is válságos szakasza, kevés verset ír, és érdekes, hogy nyoma sincs még e versekben annak a népiességnak, amelyik Kisfaludy Károly, Vörösmarty költészetét ebben az időben termékenyíti meg. A népiességről ugyan Kisfaludy Károly három népdalával kapcsolatban bőven kifejti teóriáját Toldyhoz írt levelében (1828 július 31.). Amiből kiindul, hogy »a természetben a szép sehol sincs együtt hanem elszórva s a művész ezen szépet ... gyűjti egy szempont alá öszve, hogy a »művészetet — ilyen értelemben — magán a mindennapi természetten felül kell emelni« — lényegében helyes. Alkalmazva már vitatható. A népdalokat ugyanis »természet produktumoknak« véve, azt kívánja a költőtől, hogy a nép szájában támadt dalt öltöztesse művészi alakba, nemesítse meg művészi gondnal.« Ez a teória lényegében Kölcsey gyakorlatának elkésett megfogalmazása s így érdemi jelentősége nem igen van. Annál inkább, mert ekkor már a Bú kél velem, a Hervadsz, hervadsz c. Kölcsey-dalokat Kisfaludy népdalaival kénytelen szembehelyezni, s elvei nyomán Kölcseyvel szemben Kisfaludy Károly népdalait veti el,

mert ezekben »nincs művészi gond, hanem olyanok, mintha egy szerencséskezű falusi nótárius készítette volna«. Szellemesen jegyzi meg Péterfy, hogy Bajza nem gyanította, hogy később a nótáriusok közt egy Arany János is támadhat. Petőfit is nyilván e teóriája alapján buzdítja később metrikus népdalokra.

Mégis Bajza költészete a népiesség indítására fejlődött tovább. A 30-as évek első felében ír, persze csak elméletének korlátai közt népies intonálású helyzetdalokat, mint a Vitéz búcsúdala, Halászegény dala, A betyár stb. De ezeknél jelentősebb, hogy a népiesség vezette rá egyáltalán a helyzetdal megoldásra s ezzel a maga lírai mondanivalója sokkal objektívabban, élményben, hangulatban, nyelvben konkrétebben, szemléletesebben jelenhetett meg.

De Bajzát lírájában ugyanebben az időben, a 30-as évek első felében kibontakozó politikai lírája viszi tovább. Az Apothezis, a levert lengyel szabadságharc valóban méltó felmagasztalása, a más népek szabadságát is számontartó reformkori hazafiság egyik legszebb ihletésű verse, amely megelőzi Vörösmarty lengyeltárgyú verseit, s azoknál, ha művészi erőben nem is, de a politikai mondanivaló konkrétségében és főleg optimista kicsengésében messzebb mutat. A vezér búcsújában is az ész mindenható tűzében, a népjogot védelmezők igaz ügyében bizakodó, tudatos történelmi optimizmus ragad meg, amelyet még a szabadságharc bukása sem tudott Bajzában megtörni. A rabköltő »a halvány Cassiust«, »Brutus véres hadát« s a kor »félistenét« Washingtont szeretné énekelni, s Bajza politikai radikalizálódására jellemző hogy verseinek 1836-os kiadásában Borénekéből a vers korábban már megjelent két szövegével szemben kitörli a király nevét.

Az Athenaeum korszaka alatt Bajza lírája elnémult, verset alig ír, s 1845-ben szólal meg újra, mint kizárólagosan politikai lírikus. Szabadságharc előtti lírájának tetőpontja az ekkor írt Honfidal, amelyen kézzelfoghatóan érzik ugyan a Szózat hatása, de annak mozgósító jellegével szemben éppen személys, vallomásos dalszerű formájában a reformkori hazafiság egyik legszebb hitvallása. Költői fejlődését mutatja az is, hogy míg korábban, a 30-as évek közepén, hazafias versei nagyrészt még helyzetdalok voltak — (A száműzött, A vezér bucsuja, A rabköltő), itt már a Honfidal, az Ébresztő, a Deákhoz írt epistola a személyes lírai megnyilatkozás közvetlen formái. E versek hangjának már vajmi kevés köze van az almanach-lírához, a közösségi téma pátosának szárnyán ez a líra erőteljessé és meggyőzővé, személyesen és nemzetileg is sajátossá érett. Végső sorban a történelem, közvetlenül a nagy szerkesztő- és költőtárs Vörösmarty költészete formálták, emelték eddig a pontig az egyébként költőnek nem elsőrangú tehetség Bajza líráját.

A forradalom és szabadságharc idején azon a területen veszi ki részét a nemzeti erőfeszítésből, amelynek fontosságával maga is annyira tisztában volt, amelyen a legnagyobb gyakorlattal rendelkezett s amelynek megteremtésében maga is részes volt: a publicisztika terén. Országos fontosságú helyet tölt be: a nemzet vezére és a legszélesebb tömegek közt az összekötő feladatát vállalja és teljesíti becsülettel: Kossuth Hirlapját a szabadságharc, sőt a 19. század első felének legjobban szerkesztett, legolvasottabb napilapjává teszi. Magától értetődő, hogy nem pusztán szerkesztői gyakorlat, hanem Kossuth politikai elveivel való következetes azonosulás okán vállalta ezt a nem kis önfeláldozást igénylő munkát, és ért e benne a szabadságharc történetétől elválaszthatatlanul összeforrt sikert. Közéleti szerepe ezzel befejeződött. A főváros visszafoglalása után Futár címen újraindított lapjából már csak egy, minden közleményben az április 14-i alapokon álló szám jelent meg. Ezután már Világos és a bujdosás következett. Szabadságharc utáni költeményei életében már nem hathattak. Később is közülök nem egyet elszemérmeskedtek, megcsonkítottak a Bajza-kutatók és kiadók.

Hadd essék még néhány szó erről a bukás utáni líráról, amely a magyar költészetben is külön helyet biztosít a fájdalomban nem egy helyen nagy költővé emelkedett Bajzának. Ez a líra azért jelentős, mert benne az eltiport ország fájdalma mellett a zsarnok iránti lázadás

és megvetés nagyobb, erőteljesebb hangsúlyt kap mint bárkinél, (talán az egy, de későbbi Walesi bárdokat kivéve) és mert az eljövendő új forradalomvárás, sőt forradalomra való buzdítás tudatosabban, *konkrétabban és korábban* jelenik meg benne, mint bárki másnál. Ami Vörösmartynál a zsnarkoi vérontás csend, hó és halálba meredő víziója, az nála a Habsburg-ház vérkutyájának szilaj, gyűlölettel teli megbélyegzése. Ami Arany verseiben visszfény és óvatos emlékidézés, az nála Szolnok, Sarló, Isaszeg dicsőségének magasrattartása. Amj Tompánál allegória, Vörösmartynál tisztító vihar, az nála a politika nyelvén megfogalmazott forradalomvárás. Ez az istennel perlekedő, elemi erejű zsnarkogyűlölettel és történelmi bizakodással telt líra a széles tömegek Világos-utáni hangulatának *legközvetlenebb* tükre. Ebben az eszmeiségben van érdeme, a művészi kidolgozás már egyenetlen. Ragyogó versszakokat kidolgozatlanok váltanak fel, a nyelv, a vers logikája nem egyszer megbomlik, annyi munkában, harcban megőrölt szelleme nem bírta el már e nagy fájdalmak, e végletes indulatok gyötrelmét. 1855 november 21-én öntudatának egy tiszta percében, titkolódzó családját kijátszva még beáll nagy barátja, Vörösmarty temetési menetébe, később a múltból már csak Kisfaludy Károly él emlékezetében, akinek neve említésekor mindannyiszor velőkgig ható zokogásra fakad. 1858 március 3-án halt meg, de emléke él s emlékét különös tisztelettel idézzük mi, akiknek ugyancsak egy új irodalmi közéleti morál kialakítása és megszilárdítása jutott osztályrészül. Harca nem volt ment tévedésektől, esztétikájában ott kísért az idealizmus és esetenként bizonyos arisztokratizmus. Kritikáiban nem tudta még a műhöz szóló és közönséget nevelő feladatot elvi egységben látni, politikai állásfoglalásában felüti fejét a nacionalizmus, s mint politikus sohasem tudott olyan demokrata lenni, mint amilyen az irodalom területén volt. Mégis megingathatatlan jellemével, szilárd elvhűségével, annyit kárhozottott pártos szenvedélyével példaképe az irodalom és a nemzet, a nép sorsát együttlátó kritikusnak. Életműve igazolja, amit a Játékszini Krónika Végszavában ír: »Az igaz szó, mely tiszta forrásból vette származását, nem hangzik eredmény nélkül«. Valóban, haladó eszméken nagyra növekedett harcos életműve mai irodalmunk, kritikánk, egész kulturális közéletünk egyik elevenen buzgó, gazdag éltető forrása.

JERMILOV

A »HOLT LELKEK«-RŐL*

Gogol hatalmas erőfeszítés árán írta meg a »Holt lelkek«-et. Egész lelkijerjét összeszedte s elvetett útjából mindent, ami munkájában akadályozhatta. 1837 márciusában még kétségek gyötrik : arról ír, tudja-e majd folytatni Puskin halála után a Puskin sugallta művet. De már áprilisban új hangulat vesz rajta erőt — férfias elhatározottság, hogy folytatni fogja a harcot. Tudatára ébred, hogy a »Holt lelkek« megírásával Puskin végakarátát teljesíti. 1837 áprilisában így ír Zsukovszkijnak : »Folytatnom kell megkezdett nagy művemem, mert Puskin erre szavamat vette ; a mű alap gondolata az ő alkotása, s a munka szent hagyatékká vált számomra. Azért becülöm most meg életem minden percét, mert nem hiszem, hogy sokáig fogok élni...«

Ez a munka, amelyet Gogol Puskin szent hagyatékának érzett, úgy rajzolódott ki előtte, mint az orosz élet enciklopédiája. Azt tekintette feladatának, hogy megbélyegezze, erkölcsileg megsemmisítse mindazt, ami Oroszország haladásának útjában áll, s hogy megmutassa a jövő felé vezető utat. Nagy hősi tette készült fel s fenntartás nélkül, maradéktalanul belevetette magát a munkába. Amikor Gogol a »Holt lelkek«-et írta, kétségtelenül

* Részletek V. Jermilov Gogol-monográfiájából.